Vahur Made. Eesti ja Rahvasteliit

Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 3. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1999. 265 lk.

Tartu ülikool on alustanud ajaloohuvilisi rõõmustava uurimusteseeria publitseerimist, mille raames näevad trükivalgust ülikoolis kaitstavad ajaloo-alased väitekirjad. Uue seeria esikteoseks ongi kõnesolev Vahur Made doktoritöö, mis siiski kannab järjekorranumbrit 3. Asi on selles, et numereerimisel on silmas peetud ka esimesi taasiseseisvunud Eesti Vabariigis kaitstud Olaf-Mihkel Klaasseni ja Jüri Linnuse väitekirju.

Vahur Made väitekiri "Eesti ja Rahvasteliit" on kirjutatud mitmes mõttes tänuväärsel teemal.

Uurimuses vaadeldakse Eesti ja Rahvasteliidu suhete probleemistikku kogu selle maailmaorganisatsiooni eksisteerimise vältel. See asjaolu võimaldab iseloomustada üldistes rahvusvahelistes suhetes toimunud nihkeid ja nende mõju Eesti Vabariigi välispoliitikale. Rahvasteliidu temaatika uurimine nõuab Eesti välispoliitika olulise küsimuse käsitlemist, nagu Lääne suurriikide suhtumine Eesti iseseisvumisse, julgeolekuprobleemistik, majandus- ja rahvusküsimus jne.

Autori töö *allikmaterjali* kogumisel väärib tunnustust, väitekirja koostamiseks on kasutatud dokumente kaheksast arhiivist. Teema seisukohalt kõige olulisemas dokumendihoidlas – Eesti Riigiarhiivis – on läbi töötatud 24 fondi materjalid. Autor on töötanud ka Soome, Rootsi, Briti ja Šveitsi arhiivides, kusjuures eriti tuleb hinnata Public Record Office'i ja Rahvasteliidu arhiivi kasutamist. Viimatimainitud arhiividest hangitud dokumendid aitavad oluliselt täpsustada kõigepealt suurriikide poliitikat Eesti ja teiste Balti riikide suhtes. Samas tuleb tõdeda, et ka Eesti Riigiarhiivis leiduvad dokumendid annavad Eesti Vabariigi välispoliitilistest probleemidest hea ülevaate ning Lääneriikide arhiividest selles mõttes lausa sensatsiooniliselt uut pole seni välja kaevatud.

Rahvasteliidu loomise ja selle tegevuse kohta on kogu maailmas ilmunud vägagi palju käsitlusi. Tõsi küll, välismaailmas ilmunud töödes on teemale "Eesti ja Rahvasteliit" vähe või üldse mitte tähelepanu pööratud. Eestlaste endi saavutused kõnesoleva temaatika uurimisel on seni tagasihoidlikud ning seetõttu kuulub väitekirja autorile selles osas teedrajav roll.

Vahur Made lähenemine teemale ja uurimuse eesmärkide püstitamine on otstarbekas. Autor fikseerib, et väitekiri on oma olemuselt poliitilise ajaloo uurimus, kusjuures läbi eri valdkondade avatakse Eesti kui väikeriigi tegevus Rahvasteliidus. Uurimus ei ole temaatiliselt kitsamalt piiritletud, vaid selles tutvustatakse kõiki olulisi probleeme, mis kerkisid Eesti ette Rahvasteliidu liikmeks olles. Autori eesmärk on iseloomustada Eesti tegevust läbi tookordse ajastu laiemate rahvusvahelise ning Eesti välis- ja sisepoliitikat puudutavate probleemide spektri.

Olgu kohe öeldud, et autor on püstitatud eesmärgid saavutanud. Väitekirjas on tõepoolest õnnestunult analüüsitud Eesti eesmärke ja praktilist osavõttu Rahvasteliidu töös tookord kogu maailmas ning eriti Euroopas toimunud protsesside taustal.

Uurimuse *esimeses peatükis*, mis kannab pealkirja "Eesti astumine Rahvasteliitu", vaadeldakse Eesti Vabariigi algusaastate rahvusvahelise seisundi mõistmiseks vägagi olulisi küsimusi. Autor iseloomustab ühelt poolt tegureid, mis ajendasid Eestit Rahvasteliitu astuma ja teiselt poolt selle organisatsiooni liikmete, eriti Entente'i riikide suhtumist Eesti taotlustesse. Eesti valitsus lähtus mõistagi kõigepealt Eesti Vabariigi julgeoleku kindlustamise püüdest. Oli ju kogu Eesti Vabariigi välispoliitika põhieesmärgiks ohtlikku geopoliitilist asendit arvestades riigi julgeoleku ja suveräniteedi kaitsmine. Selles osas asetati 1920. aastatel üsna suuri lootusi ka Rahvasteliidule. Selliseid avaldusi, nagu kindral Laidoneri sõnad – Rahvasteliit on meie ainuke seljatugi peale meie vähese relvastatud jõu – võis Eesti juhtpoliitikute suust kuulda korduvalt.

Et Eesti vastuvõtt Rahvasteliitu sõltus täiesti Entente'i riikidest, siis on väitekirjas lähemalt iseloomustatud Suurbritannia, Prantsusmaa ja USA tookordset poliitikat Balti riikide suhtes. Kuigi kõnesolevat temaatikat on mitmes erinevas ideoloogilises soustis korduvalt puudutatud, annab autor algallikatele tuginedes kõnesolevast probleemistikust ning üldse suurriikide suhtumisest Balti riikide iseseisvumisse korrektse ülevaate.

Eesti, Läti ja Leedu vastuvõtt nii Euroopa riikide perre kui ka Rahvasteliitu oli raskem ja keerulisem protsess, kui seda tänapäeval üldiselt arvatakse. Eestlaste õigus iseseisvusele ja suveräänse rahvusriigi loomisele ei olnud aastail 1918–1920 rahvusvahelisele avalikkusele kaugeltki endastmõistetav tõsiasi. Mitmel pool oldi arvamusel, et Eesti on iseseisvaks eksistentsiks liiga väike, et ajaloolised tõsiasjad räägivad Eesti iseseisvuse vas-

tu, et Eesti geopoliitiline asend suure idanaabri külje all on ohtlik, sest Venemaa tung Läänemere rannikule olevat ka tulevikus paratamatu, jne.

1918. aastal Esimese maailmasõja tingimustes püüdsid Entente'i riigid takistada Saksamaa laiutamist Läänemere ruumis ja õhutasid eestlasi Berliini plaanidele vastu töötama. Seetõttu tunnustasid Briti, Prantsuse ja Itaalia valitsused 3., 13. ja 29. mail 1918 Eesti Ajutist Maanõukogu kui *de facto* autonoomset asutust, kuid reservatsiooniga, et Eesti tulevane riiklik korraldus määratakse kindlaks pärast kokkuastuval rahukonverentsil.

Kuid Pariisis 1919. aasta jaanuaris tööd alustanud rahukonverentsil asusid suurriikide juhid seisukohale, et Balti riikide saatus sõltub Vene küsimuse lahendamisest. Lootuses, et kommunistlik režiim Venemaal variseb kokku, nähti Balti riikidele ette kuulumine autonoomsete osadena Venemaa koosseisu. Venemaa vari Balti riikide kohal oli nii tugev, et ka pärast Tartu rahu sõlmimist, millega Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti Vabariiki *de iure*, ei andnud jõupingutused samasuguse tunnustuse saamiseks teistelt riikidelt, välja arvatud Soome, tulemusi. Väikeriikide positsioon sõltus täiesti suurriikide seisukohast, viimased aga arutasid omavahel: mida ütleb selle kohta tulevane Venemaa? Seetõttu kukkus 1920. aasta detsembris läbi ka Eesti taotlus Rahvasteliitu pääsemiseks.

Ajaloo käik on mõnikord paradoksaalne. Sõna otseses mõttes mõni päev hiljem muutus Prantsusmaa poliitika Balti riikide tunnustamise suhtes. Nimelt selgus, et "Vene küsimus" niipea ei lahene. Prantsuse valitsus tõstatas detsembris 1920 Eesti ja Läti tunnustamise vajaduse ja viis selle kõigepealt Itaalia toetusel 21. jaanuaril 1921 ka läbi. Nüüd avanes Eestile tee ka Rahvasteliitu.

V. Made viitab, et ka pärast seda, kui Jaapan oli Eesti Vabariiki *de iure* tunnustanud, lähtus Jaapani valitsus veendumusest, et nõukogude võimu kokkuvarisemise korral ühinevad Balti riigid taas Venemaaga. Leidub andmeid, et samasugusel arvamisel oli ka Prantsuse valitsus.

Väitekirja *teises peatükis* vaadeldakse Eesti suhtlemist Rahvasteliiduga. Autor märgib põhjendatult, et suhtlemisel riiklike institutsioonide kaudu osales väga kitsas isikute ring. Alalise esinduse loomist Genfis pidurdasid nii objektiivsed kui subjektiivsed tegurid, sealhulgas kindlasti ka riigi rahaliste ressursside piiratus. Samas iseloomustatakse Rahvasteliidu juhtivate tegelaste E. Drummondi ja J. Avenoli visiite Eestisse, samuti Rahvasteliidu seltside ja ühingute tegevust Eestis.

Uurimuse *kolmandas peatükis* käsitletakse Eesti koostööd naabritega, kõigepealt Läti ja Leeduga, aga ka Soome ja Poolaga ning iseloomustatakse Eesti välispoliitilise juhtkonna kaalutlusi Rahvasteliidu Nõukogu mittealaliste liikmete valimistel. Kuigi 1920. aastate algul Poola taotles selles küsimuses Eesti toetust, eelistati Tallinnas koostööd Soomega. Eesti valitsus ei pidanud otstarbekaks, et Eesti esindajad Rahvasteliidu Nõukokku kandideeriksid, selles osas toetati Lätit.

Samas käsitletakse Eesti välispoliitika seisukohalt väga olulist küsimust, nimelt Leeduga seotud probleeme. Teatavasti mõjutas Leedu välispoliitikat oluliselt kaks territoriaalset konflikti, nimelt Vilniuse ja Klaipeda probleem. Kuna Eesti valitsuse välispoliitilise julgeolekukontseptsiooni üheks nurgakiviks oli Soomest kuni Poolani ulatuva poliitilise ja sõjalise liidu loomise püüe, siis põhjustas Leedu-Poola konflikt Tallinnas palju muret. Eesti diplomaadid (sageli koos lätlastega) sondeerisid nii Varssavis kui ka Kaunases pinda pingete vähendamiseks, kuid mõistagi tulemusteta. Sellistes tingimustes püüdis Eesti valitsus ametlikult säilitada erapooletut joont, kuid praktilises poliitikas eelistati Poolat – muidugi arvestati viimase sõjalist võimsust. Tallinnas oldi lausa pahased Leedu kompromissitu seisukoha tõttu ja kaheldi, kas Leedu nõuded Vilniusele on etnilistel kaalutlustel põhjendatud. Leedulased pidasid omakorda pahaks, et Eesti nende taotlusi ei toeta.

Rahvasteliidul oli Leedu probleemidega üsna palju tegemist, kuid Eesti esindajad Genfis hoidusid selles küsimuses seisukohta võtmast.

Väitekirja *neljas peatükk* on pühendatud vähemusrahvuste ja maa küsimusele. Ajalookirjanduses on ka varem käsitletud baltisakslastest suurmaaomanike ja nende huvide kaitsjate püüdeid kujutada Eestis toimunud maareformi sakslastest vähemuse ahistamisena, kuid Vahur Made uurimus lisab seni teadaolevale uusi fakte ning käsitleb kõnesolevat küsimust laias rahvusvahelises kontekstis. Väitekirjas iseloomustatakse baltisakslaste petitsioone Rahvasteliidule ja tõdetakse, et ka Lätil ja Leedul oli tegemist samasuguse probleemistikuga. Autor märgib, et just rahvusvahelise surve mõjul võeti Eestis vastu kultuurautonoomia seadus ja otsustati võõrandatud mõisate eest tasu maksta. Viimase küsimuse ümber toimus äge mõttevahetus, sest rahva enamus oli tasu maksmise vastu.

Viiendas peatükis vaadeldakse Eesti seisukohalt vägagi huvipakkuvat probleemi, nimelt desarmeerimis- ja julgeolekutemaatikat.

Mis puutub Läänemere või ka Soome lahe neutraliseerimise kavadesse, siis Eesti mõistagi soovis, et Nõukogude sõjalaevastik oleks võimalikult nõrk. 1919. aasta sügisel, kui päevakorral oli Venemaaga rahu sõlmimise küsimus, koostati Balti riikide konverentsidel ebareaalseid plaane selle laevastiku viimiseks välissadamatesse. Kuid teiselt poolt oleks neutraliseerimine sulgenud ka Briti laevastikule tee Soome lahte ja see oli Eestile vastuvõetamatu. Ka Rootsi oli samal põhjusel Läänemere neutraliseerimise vastu, kuigi seda seisukohta avalikkuses ei rõhutatud.

Sellistes tingimustes oli Eesti, aga ka Soome seisukoht Soome lahe neutraliseerimise suhtes üsna ebajärjekindel.

Uurimus annab ka ülevaate Eesti ja N Liidu mittekallaletungilepingu saamisloost. Läbirääkimiste käigus oli peamiseks komistuskiviks Eesti ja teiste piiririikide nõue, et Moskva tunnustaks nende riikide kohustusi Rahvasteliidu ees.

Teatavasti põrkusid desarmeerimisprobleemi arutamisel Rahvasteliidus kokku kaks peamist seisukohta, nimelt Briti ja Prantsuse kontseptsioonid. Briti esindajad väitsid, et relvajõudude piiramine vähendab sõjaohtu, prantslased rõhutasid, et enne faktilist desarmeerimist tuleb saavutada julgeolekugarantiid sellekohaste lepingute jms kaudu. Eesti Vabariigi välispoliitika elluviijad püüdsid tavaliselt arvestada Briti valitsuse seisukohti, kuid desarmeerimise küsimuses toetasid nad Prantsusmaad. Tegelikku desarmeerimist ei peetud Balti riikides võimalikuks.

Autor märgib paaril korral, et Eesti seisukohad desarmeerimise alal tuginesid peamiselt Soome ja Poola seisukohtadele. Seda asjaolu on eriti rõhutanud Soome ajaloolane J. Leskinen. Väitekirja autor annab mõista, et viimane on selles küsimuses Soome mõju Eestile ülehinnanud. See on täiesti õige. J. Leskise ja mõne teisegi põhjanaabrist ajaloolase tööd on Soome-kesksed ja seega kohati veidi ühekülgsed. Eesti sõjaväelaste koostöö Poola kolleegidega oli igal juhul aktiivsem kui soomlastega.

Ka tuleb arvestada, et Eesti seisukohad desarmeerimisküsimuses ja ka nn piiririikide klausel olid sisuliselt olemas juba 1920. aastate algupoolel. Rahvusvahelise desarmeerimiskonverentsi ettevalmistamise käigus kooskõlastati aastail 1930–31 needsamad seisukohad, mis töötati välja juba Moskva desarmeerimiskonverentsi eel 1922. aastal.

Dissertatsiooni *kuuendas peatükis* antakse ülevaade välislaenu saamisest Rahvasteliidu vahendusel.

Välislaenu asuti taotlema juba Vabadussõja ajal ning pärast Tartu rahu sõlmimist peeti selleks intensiivseid läbirääkimisi Londonis ja ka mujal. Selles osas oli eriti aktiivne A. Piip USAs. Rea aastate vältel Eesti taotlusi ei arvestatud kõigepealt Eesti ohtliku geopoliitilise seisundi tõttu. Alles siis, kui Eesti oli oma elujõudu tõestanud, saadi laen Rahvasteliidu vahendusel.

Uurimuses antakse laenu taotlemise ja selle saamisega seotud küsimustest igati õnnestunud ülevaade. Hinnatav on asjaolu, et autor toob käibesse uut arhiiviainest Londoni ja Genfi arhiividest.

Väitekirja *seitsmendas peatükis* käsitletakse Eesti suhtumist Rahvasteliidus arutatavatesse regionaalsetesse konfliktidesse. Eesti kui väikeriik püüdis võimaluse korral hoiduda selgest seisukohavõtust mõne konflikti osapoole suhtes, kuid alati polnud see võimalik. 1920. aastatel oli Eesti tõsisemalt huvitatud lisaks Leedu-Poola tüliküsimusele veel konfliktist Soome ja Nõukogude Venemaa vahel, mis puhkes 1921. aastal seoses ülestõusuga Ida-Karjalas.

Eestlaste – nii rahva kui ka valitsuse – sümpaatia oli mõistagi soomlaste poolel. Ülestõusnute abistamiseks korraldati korjandusi, Punane Rist saatis humanitaarabi, admiral J. Pitka vahendusel püüti Ida-Karjalasse saata vabatahtlikke ja relvi.

Eesti valitsus astus Rahvasteliidus ja mujalgi Soome toetuseks teatud samme, kuid need põhjustasid Moskvas ägeda reageeringu. Nõukogude valitsus hindas Eesti tegevust kui ebasõbralikkuse akti ja asus nii Soome kui ka Eesti suhtes otseste ähvarduste teele.

Väitekirjas antakse mitmekülgse allikmaterjali alusel konkreetne ja korrektne ülevaade kogu tolle konflikti olemusest ja käigust. Samas peatükis antakse faktiderohke ülevaade J. Laidoneri tegevusest Mosulis 1925. aastal ning iseloomustatakse Eesti suhtumist 1930. aastate konfliktidesse.

Seoses baasidelepingu sõlmimise ja NSV Liidu kallaletungiga Soomele muutus Eesti olukord mitmes mõttes ülimalt komplitseerituks. Rahva ja valitsuse poolehoid kuulusid Soomele, kuid seda polnud võimalik avalikult väljendada. Kui Rahvasteliidu Täiskogul 14. detsembril 1939 NSV Liit agressoriks tunnistati ja Rahvasteliidust välja heideti, jäid Eesti, Läti ja Leedu erapooletuks. Seda peeti pahaks, mõistagi erinevatel põhjustel, nii Soomes kui Moskvas. Eriti piinlikus olukorras olid Rootsi, Norra ja Taani, kes samuti ei söandanud Soomele poolehoidu avaldada.

Väitekirja *kaheksandas peatükis* käsitletakse Rahvasteliiduga seotud mittepoliitilisi probleeme. Eesti seisukohalt oli neist üks tähtsamaid välisriikidest saabunud põgenikega seotud küsimused.

1919. aasta hilissügisel saabus Eestisse hulgaliselt Vene põgenikke, demoraliseerunud loodearmeelasi ja talurahvast Narva-tagustelt aladelt. Narva ja Ida-Virumaa külad olid põgenikke täis, massiliselt levinud nakkushaigused nõudsid palju ohvreid. Pärast vaherahu sõlmimist läks suur osa põgenikest Venemaale tagasi, hulk Loodearmee ohvitsere siirdus Läände. Eestisse jäi umbes 19 000 Vene põgenikku.

Eestil oli mõneti pistmist ka Saksa põgenikega, sest pärast natsionaalsotsialistide võimuletulekut põgenesid tagakiusamiste eest sajad tuhanded inimesed, kõigepealt muidugi juudid. Rahvasteliidu juhtorganites asuti seisukohale, et põgenikke ei tohi riigist, kuhu nad saabusid, vastu nende tahtmist välja saata.

Kuna põgenike saabumine Eestisse põhjustanuks komplikatsioone suhetes Saksamaaga, siis püüdsid võimud takistada Saksa põgenike pääsu Eestisse. Siiski liikus illegaalselt Saksamaalt saabunud põgenikke Eesti kaudu Soome ja Rootsi, kusjuures neid abistasid pahempoolsed sotsialistid jt töölisliikumisega seotud tegelased (N. Andresen, J. Veeberman jt). Tegemist oli inimeste salaveoga, kusjuures kasutati mitmesuguseid võtteid, piiritusevedajate paatide kasutamisest ja ebaõigete dokumentide kasutamisest kuni fiktiivse abiellumiseni välja.

Uurimuse *üheksandas peatükis*, mis kannab pealkirja "Eesti ja Rahvasteliit 1940–1946", vaadeldakse okupeeritud Balti riikide suhteid Rahvasteliiduga kuni selle organisatsiooni likvideerimiseni.

Autor esitab huvipakkuvaid andmeid, et ühelt poolt peeti Eestit, Lätit ja Leedut endiselt kuuluvaks Rahvasteliidu koosseisu, kuid teiselt poolt oli Balti riikide esindajate tegevus takistatud. Näiteks 1943. aastal maksid Leedu, Läti ja Eesti esindajad ära Rahvasteliidu liikmemaksu, kuid raha tagastati maksjatele. Ka ei lubatud Balti riikide esindajaid 1946. aastal Rahvasteliidu viimasele täiskogule.

Vahur Made uurimuses esitatud autoripoolseid hinnanguid ja järeldusi võib iseloomustada sõnaga "tasakaalukad". Autor esitab oma seisukohad selgelt ja loogiliselt ega võta endale prokuröri või advokaadi rolli. Lähtudes algallikatest ei lase ta end mõjutada senistest käsitlustest, eelarvamustest ega illusioonidest. Uurimuse üldkokkuvõttes esitatud hinnangute ja järeldustega tuleb nõustuda.

V. Made uurimusega tutvudes võib tekkida mõte: kas autori käsitlus ei ole isegi liigselt n-ö steriilne ja voolujooneline, kas selles ei väldita teadlikult teravamaid nurki ja loobuta praktiliselt igasugusest kriitikast Eesti Vabariigi välispoliitika aadressil?

Allakirjutanu oleks meeleldi näinud, et autor oleks põhjalikumalt käsitlenud seda murrangut, mis toimus Eesti valitsuse suhtumises Rahvasteliitu ja nende kollektiivsesse julgeolekusse 1930. aastate lõpupoolel. Need tegurid, millest Eesti valitsusringkonnad tookord lähtusid, väärivad sügavamat analüüsi.

Ajaloolased on kogenud, et peaaegu igas uurimuses leidub ebatäpsusi või vaieldavaid seisukohti. Kõnesolevas töös on neid vähe, näiteks paar eksimust isikunimedes jm. Tõsi, mõnel juhul on autori väited vast liiga resoluutsed. Näiteks lk 24 märgitakse: "Umbusklikult suhtuti tol ajal ka Poola suurriiklikesse taotlustesse Baltikumis, mistõttu Rahvasteliidus nähti Poolale tasakaalustavat jõudu." See väide on täiesti õige Leedu ja küllap ka Läti suhtes. Seevastu Eesti valitsuse põhieesmärk oli tagasihoidlikult kriitilisest suhtumisest hoolimata tiheda koostöö saavutamine Poolaga.

Lk 33–34 on jutt Soome ajaloolaste Tuomo Polvineni ja Kalervo Hovi töödele tuginedes Balti riikide jagamisest Soome ja Poola vahel. Poola-Soome konsultatsioonidel ei olnud juttu Balti riikide jagamisest, vaid nende poliitika mõjutamisest – s.o mõjupiirkondadest. Tegemist oli üsna pelga ja ebareaalse kavatsusega. K. Hovi on seda küsimust käsitlenud mõneti ühekülgselt. Poola-Soome pikemaaegseks koostööks puudusid eeldused, küll aga püüti 1920. aastal ühiselt lahendada mõlema riigi idapiiri probleeme.

Lk 68–69 jm puudutatakse K. R. Pusta ja J. Laidoneri konflikti ning 1925. aasta intriige Genfi sõitva Eesti delegatsiooni ümber. Küllap on autor põhjendatult viidanud kahe tugeva isiksuse kokkupõrkele ja võimuvõitlusele Rahvasteliitu puudutavates küsimustes, kuid 1925. aastal olid konflikti põhjused siiski sügavamal.

Väitekirja viimane lause – "1930. aastate jooksul kujunenud ja Teise maailmasõjaga lõppenud kriis lihtsalt tõmbas Eesti endaga kaasa." – ärgitab edasi mõtlema. Põhimõtteliselt on autoril muidugi õigus. Kuid siiski: kas Eesti oli tüürita ja tüürimeheta hulpiv paadike tormisel merel, mille kurss sõltus üksnes tuulest ja voolusest, või püüti valitsusringkondades ja ühiskonnas ka midagi ette võtta läheneva katastroofi vältimiseks? Soomlased on juba aastakümneid väidelnud *ajopuuteoria* ümber ja küllap tuleb seda teha ka Eestis. Kuid see kõik ei puuduta enam kõnesolevat uurimust.

Heino Arumäe